

TEMP
PORA

БАРИШНИК
ДУР-ЗІЛЛЯМ
ДЖОН БАРТ

Київ
2022
Темпора

Переклад
Максима Нестелеєва
та Віталія Осики

Перекладено за виданням:
Barth, John. The Sot-Weed Factor.
New York: A Bantam Book / published
by arrangement with
Doubleday & Company, 1969.

Переклад з англійської: Максим Нестелеєв, Віталій Осика

Редагування: **Ніка Чулаєвська**
Коректура: **Ірина Ніколайчук**
Дизайн і верстка: **Ірина Мамаєва**

Барт Джон
Баришник дур-зіллям / Джон Барт; пер. з англ. Максима Нестелеєва і Віталія Осика. –
К.: Темпора, 2022. – 1024 с.

ISBN 978-617-569-575-3

В останні роки XVII століття серед завсідників лондонських кав'ярень можна було зустріти Ебенезера Кука, посереднього поета і наївного чоловіка. Одного вечора все змінюється, і з доленосного парі розпочинається його мандрівка героя через океан на інший континент і через випробування до втрати невинності.

Цей роман можна прочитати як захопливу пригоду з піратами, повіями, індіанцями, місіонерами та плантаторами. Можна – як віртуозну гру з літературною традицією, пастиш та пародію на просвітницьку літературу. Можна – як переосмислення американської історії та її колоніального спадку. Можна – як шлях дорослішання і становлення митця. І, либонь, ще багатьма способами. Як кажуть герої роману, до лісу веде багато стежок. І кожен читач може обрати ту, яка йому більше до смаку. Або й усі.

ISBN 978-617-569-575-3

Copyright © 1960, John Barth
All rights reserved
© Максим Нестелеєв, Віталій Осика, переклад, 2022
© Темпора, 2022

ЧАСТИНА І:
ДОЛЕНОСНЕ ПАРІ

1

*Поета представлено
та вирізнено з-поміж друзів*

В останні роки сімнадцятого століття серед вертигузів і блазнів – сталих гостей лондонських кав'ярень – можна було помітити цибакого, схожого на обапіл незграбу на ім'я Ебенезер Кук, чоловігу більш амбітного, ніж талановитого, а втім, більш талановитого, ніж розважливого, який подібно до своїх друзяк-шалапутів, кожен з яких, як то вважалося, мав би навчатися в Оксфорді або Кембриджі, знайшов у звуках Рідної Англійської радше розвагу для себе, ніж предмет для наполегливої праці, тож замість засісти за науку він, опанувавши навички віршомаза, видобув на-гора стоси писаних на тогочасний штиб поезійок, що аж кишіли Юнонами та Юпітерами, бряжчали деренчливими римами та рясніли такими натягнутими, мов струни, порівняннями, що вони ледь не лускали.

Поетом Ебенезер був ані кращим, ані згіршим від своїх товаришів, жоден з яких по собі нічого шляхетнішого за власних нащадків не залишив; проте були чотири речі, які відрізняли його від решти. По-перше, його вид: світловолосий і світлоокий, кістлявий, з худим і видовженим обличчям, він стояв – ба ні, *звисав* – під кутом з висоти десь 11 п'ядей¹. Вбрання на ньому було з гарного сукна та ладно зшите, проте тріпалося на кістяку, немов на довгих реях вітрилля, що втрачає вітер. Така собі людина-журавель – худі кінцівки та гострий дзьоб, – він рухався й сидів із розбовтаною рівновагою; кожна його поза

1 195 см. (Тут і далі прим. перекладачів, якщо не вказано інше.)

була на диво незграбна, а кожен рух руками був ніби оберт млина, тож, жестикулюючи, він, здавалося, ледь не бився. До того між рисами його обличчя, яке завжди мало вираз певної занепокоєності, неначе був якийсь розлад: журавлиний ніс, чоло вовкодава, гостре підборіддя, запалі щоки, світло-блакитні очі, біляві випуклі брови – усе це, здавалося, постійно мало на думці щось своє, чинило, як йому заманеться і набувало дивних положень, які доволі часто не мали нічого спільного з тим, що можна було б узяти за настрої їхнього власника. Але й ці утворення тривали недовго, бо ж риси його обличчя, мов ті невгамовні дикі качки, ледве встигали всістися, як – *ха!* – вже сполохані – *ф'ють!* – стріпонули крилами, й ніхто не в змозі був сказати, що ж насправді за ними криється.

По-друге, його вік: тоді як більшості його спільників ледве минуло двадцять років, Ебенезерові на початку цієї розповіді було вже близько тридцяти, однак не можна сказати, щоб він був бодай на крихту розумніший од решти, і не мав про запас зайвих шести-семи років як виправдання.

По-третє, його походження: Ебенезер народився в Америці, однак не бачив місця свого народження, відколи в ранньому дитинстві його залишив. Його батько, Ендрю Кук II з парафії Сент-Джайлза у Філдсі, графство Міддлсекс – старий гріховеда, червонопикий, сивострижений, огрядно-задиханий, із проникливим поглядом і всохлою рукою – провів свою молодість, як і перед тим його батько, у Меріленді, агентом англійського промисловця, і, бувши метким на око щодо товарів і ще меткішим щодо людей, він до тридцяти років приточив до маєтку Куків десь тисячу акрів угідь – доброго лісу й орної землі, що на березі річки Чоптанк. Місцина, де лежала ця земля, мала назву Мис Кука, а невеличка, збудована там садиба, – Молден. Одружився він досить пізно, зачав близнюків – Ебенезера та його сестру Анну, чия мати (немов модло, за яким їх відливали, не витримало непомірної ваги й луснуло) померла під час пологів. Коли близнюкам було лише чотири роки, Ендрю повернувся до Англії, доручивши порядкувати в Молдені управителю, а сам зайнявся торгівлею, посилаючи на плантації вже власних агентів-баришників. Справи його процвітали, тож діти були добре забезпечені.

Четвертою річчю, яка відрізняла Ебенезера від решти його кумпанів по кав'ярні, була його поведінка: хоч жоден з них і не

був наділений талантом більшим, аніж його потребував, проте всі приятелі Ебенезера, збираючись купно, дерли носа один перед одним, з непомірним пафосом декламували власні вірші, зневажливо відгукувались про всіх відомих тогочасних поетів (або ж про кого-небудь зі свого кола, коли того не було поруч), вихвалялись амурними перемогами, запевняли всіх присутніх у власному неминучому успіху або ж у якийсь інший спосіб поводитися так, що коли б за іншими столиками у кав'ярні не сиділи такі ж самі чваньки та мартопляси, то вони завдавали б чимало клопоту іншим. Але сам Ебенезер, якого завдяки його зовнішності важко було не помітити, був радше мовчазним. Ба навіть холодним. За деякими винятками нападів балакучості, він вельми рідко долучався до розмови і, схоже, був цілком вдоволений тим, що лише спостерігав, як інші пташки причепурюють своє пір'ячко. Декотрі сприймали цю його стриманість як зневагу, що лякало або викликало в них прихований гнів, залежно від рівня самовпевненості. Декому він здавався скромним, іншим – сором'язливим, а дехто вважав це за митецьку або філософську відчуженість. І якби це дійсно було ознакою чогось вищезгаданого, то цієї історії й не було б узагалі; однак насправді ця манера поведінки нашого поета була спричинена чимось глибшим, складнішим, і це дає підстави для того, щоб докладно оповісти про його дитинство, пригоди та врешті-решт про кінець його днів.

2

*Дивний і вартий уваги спосіб,
у який Ебенезер здобуває освіту,
та не менш дивні наслідки цієї освіти*

Ебенезер та Анна зростали разом. Так трапилося, що в маєтку в Сент-Джайлзі не було інших дітей, тож, не маючи друзів для ігор і розваг, вони стали надзвичайно близькими. Вони бавились у ті самі ігри, вчилися однакових наук, оскільки Ендрю був доволі заможний, щоб найняти їм домашнього вчителя, проте не настільки, щоб забезпечити роздільне навчання. До десяти років вони навіть спали в одній кімнаті, але це було не тому, що в лондонському будинку Ендрю на Платтрі-стріт або згодом у маєтку в Сент-Джайлзі бракувало місця, а тому,

що стара ключниця місіс Твігг, яка декілька років виховувала дітей, до нестями захопившись тим, що вони близнюки, взяла за правило тримати їх разом, і навіть пізніше, коли їхній тілесний розвиток і те, що вони вже мали б дещо усвідомлювати, почало її бентежити, вона ще якийсь час не могла встояти перед їхніми спільними протестами, які виникали щоразу, коли мова заходила про роздільні кімнати, так уже вони звикли до товариства одне одного. Коли ж нарешті, за наказом Ендрю, це трапилося, то їх лише розвели по суміжних кімнатах, двері між якими зазвичай залишалися прочиненими, що давало змогу перемовлятися.

Тож з огляду на це й не дивно, що навіть після досягнення статевої зрілості, окрім зовнішніх проявів статі, між дітьми було мало відмінностей. Обоє були жвавими, кмітливими й чемними, але Анна була менш сором'язливою, і навіть коли Ебенезер, що цілком природно, виріс значно вищим і став фізично дужчим, Анна залишалася рухливішою та зграбнішою, тож вона зазвичай виходила переможницею у дитячих забавах. Вони грали у волан, п'ятірку¹ або *paille-maille*²; а ще в сквейлз³, Мег Меррілайз, соломинки⁴ або шов га'пенні⁵. Обоє любили читати, і їм подобались однакові книжки. Із класики вони любили «Одіссею», «Метаморфози», «Книгу мучеників» і «Четві-Мінеї»; лицарські романи про Валентина й Орсона, Бевіса з Гемптона, та Гая з Ворвіка; казки про Робіна Гуда, Терпеливу Грізель і Лісових Знайд; серед новіших видань це були «На згад-

1 П'ятірка – гра з м'ячем, коли ним б'ють об стіну на спеціальному корті, використовуючи рукавицю або ж голу долоню як ракетку. Гра була відома також як ручний теніс, й історично спочатку в неї грали між контрфорсами церковної будівлі.

2 Paille-maille (або pall-mall) – доволі поширена у XVI-XVII ст. колективна гра, у яку грали на галявині. Попередниця крокету.

3 Сквейлз – старовинна англійська гра, у якій диски, що лежать на краю столу або дошки, б'ють долонею, щоб потрапити у ціль у центрі столу або дошки.

4 Соломинки – гра, яка потребує фізичної вправності та розумових здібностей. Докупи звалені у довільному порядку тоненькі палички (соломинки) довжиною 7-15 см потрібно по черзі розбирати, не зачіпаючи при цьому решту.

5 Shove ha'penny (або shove halfpenny – англ. «штовхати півпенні») – гра на спеціально розкресленій дошці, на якій гравці почергово рухають (підштовхують) металеві диски або дрібні монети, щоб набрати певну кількість балів.

ку дітям» Дженвея, «Взірець для дівиць» Батчілера, «Розважлива діва» Фішера, а також «Кокесова важка спадщина, або Його школа поганих манер», «Попередження для молодиків», «Книга веселих загадок» та, невдовзі по виходу у світ, «Похід паломника» Буньяна і «Війна з дияволом» Бенджаміна Кіча. Можливо, якби Ендрю був менш заклопотаний своїми торговими справами, а місіс Твігг своєю побожністю, подагрою і владою над іншими слугами, то Анна мусила би бавитись у ляльки й вишивати, а Ебенезер опановував би мистецтво полювання та фехтування. Проте їхні заняття рідко коли спрямовувались старшими, тож вони не вбачали великої різниці в тому, що пристало робити дівчаткам, а що хлопчикам.

Їхньою улюбленою забавкою були рольові ігри. На вулиці чи вдома вони годинами бавились у піратів, солдатів, священників, індіан, осіб королівської знаті, велетнів, великомучеників, шляхетних панів і паній та, власне, будь-кого, хто спадав їм на думку, вигадуючи сюжети й розмови під час гри. Інколи вони грали в ті самі ігри кілька днів поспіль, а інколи лише декілька хвилин. Особливо вигадливим Ебенезер ставав, коли йому доводилося приховувати свою роль у присутності дорослих, і лише якимсь на позір невинним жестом або висловом він, на превелику втіху Анні, давав їй зрозуміти, що й досі в образі. Так вони могли провести осінній ранок у садку, вдаючи з себе Адама і Єву. Та коли під час обіду батько забороняв їм повертатися туди через багнюку, Ебенезер, значуще киваючи, відповідав: «Ет, багнюка – то що... Я от бачив там змію...» А мала Анна, відітхнувши й подаючи брату скибку хліба, вимовляла: «Я не злякалася, а от чоло Ебенезера й досі спітніле». Увечері, перед тим як розійтися по кімнатах, та й потім, вони й далі грали свої уявні ролі, що тепер, зрозуміло, зводилися лише до розмови, яку їм було легко вести в темряві, або ж грали «в слова» – гру, різновидів якої вони знали чимало, починаючи з найпростішої «А скільки слів ти знаєш на літеру С?» або «Скільки рим ти можеш дібрати до слова “швидко”?» і закінчуючи вигадуванням складних словесних кодів, читанням слів навспак і створенням уже в підлітковому віці загадкових мов, зрозумілих тільки їм двом.

1676 року, коли їм виповнилося десять, Ендрю найняв їм нового вихователя Генрі Берлінгейма III – жилявого, смаглявого молодика років двадцяти з карими очима, сповненого енергії

та запалу і не позбавленого зовнішньої привабливості. Цьому Берлінгейму з нез'ясованих причин не вдалося завершити курс навчання й здобути ступінь бакалавра, проте за обсягом і глибиною знань він був ледь не Арістотелем. Ендрю знайшов його в Лондоні безробітного та зголоднілого, і, лишаючись, як і завжди, спритним ділком, він спромігся найняти для своїх дітей за мізерну платню вихователя, який однаково гарно міг співати тенором мадригали Джезуальдо¹ і препарувати польову мишу або відмінювати *εἶμι*². Близнятам він сподобався одразу, а той і собі теж за декілька тижнів так прив'язався до них, що невимовно зрадив, коли Ендрю, не збільшуючи при цьому платню, дозволив йому переобладнати літній флігель маєтку в парафії Сент-Джайлза в щось на кшталт лабораторії й житлової кімнати водночас і відтак цілком присвятити себе своїм обов'язкам.

У близнятах він знайшов кмітливих учнів, які вказували більші здібності до натурфілософії, літератури, композиції й музики та менші до мов, математики й історії. Він навіть навчив їх танцювати, хоча Ебенезер уже у віці дванадцяти років був надто незграбним, щоб бути вправним танцюристом. Спочатку він учив Ебенезера, як грати мелодію на клавесині, потім, під наглядання Ебенезера, розучував з Анною танцювальні рухи, доки вона їх цілком не опановувала, затим займав місце Ебенезера за інструментом, щоб уже Анна могла навчити Ебенезера танцю, і насамкінець, коли всі вже вивчили танець, Ебенезер допомагав Анні опанувати мелодію на клавесині. Окрім очевидної дієвості такого підходу, цей спосіб відповідав другому з трьох принципів педагогічної системи Берлінгейма, а саме: найкращий спосіб навчитися самому – це навчати когось. Перший же полягав у тому, що проміж трьох мотивів, що спонукають до навчання, – необхідності, честолюбства та цікавості – проста цікавість найбільше заслуговує на розвиток, оскільки є «найчистішим» стимулом (себто цінність її супроти інших мотивів полягає в тому, що вона сама по собі є метою, а не знаряддям), найліпше заохочує до тривалих та ґрунтовних, а не до швидких і обмежених занять і найвірогідніше здатна зробити наполегливу працю, якою є навчання, приємною. Третій прин-

1 Карло Джезуальдо да Веноза (1560/1561/1566–1613) – італійський композитор. Увійшов в історію музики як автор мадригалів унікального хроматичного стилю.

2 Бути (*εἶμι*).

цип, тісно пов'язаний з попередніми двома, полягав у тому, що розвага, якою має бути навчання, ніколи не мала бути прив'язана до певних годин або ж до певного місця, щоб учитель та учень (які в системі Берлінгейма мало чим відрізнялись один від одного) не набували банальної звички вимикати свою увагу в інший час і щоб таким чином не поставала згубна відмінність навчання від інших проявів природної поведінки.

Тож освіта близнюків тривала з ранку до ночі. Берлінгейм радо приєднувався до них у їхніх рольових іграх, і якби наважився запитати дозволу, то й спав би разом з ними, щоб скеровувати їх у словесних іграх. Нехай його системі й бракувало дисципліни Локка, який змушував своїх учнів тримати ноги в холодній воді, зате вона була значно веселішою: Ебенезер та Анна любили свого вчителя, і всі троє стали добрими друзями. Щоб навчити їх історії, він спрямовував їхні рольові ігри до історичних подій; щоб підтримати цікавість до географії, він видобував томи книг з картинками екзотичних країв та описами пригод; щоб загострити їхній логічний апарат, він пропонував їм парадокси Зенона у якості загадок, і так весело вправлявся з ними у скептицизмі Декарта, немов пошуки істини та сенсу існування всесвіту були лише грою «Вгадай, у кого гудзик?». Він учив їх дивуватися листочку чабрецю, строфі Палестрини¹, сузір'ю Кассіопеї, лусці сардини, звучанню слова «безустанний» і вишуканості соритів.

Наслідком такої освіти стало те, що близнюки просто закохалися в увесь довколишній світ, і передусім це стосувалося Ебенезера, тоді як Анна років з тринадцяти стала стриманішою і менше виказувала свої почуття. Та Ебенезера аж до мурашок міг зворушити карколомний політ ластівки; напади сміху в нього могли викликати мереживо павутиння або розкотистий звук органу, видобутий з педальної клавіатури, а дотепність «Вольпоне»², натяг у корпусі скрипки чи істинність теореми Піфагора

1 Джованні П'єрлуїджі да Палестрина (1525–1594) – італійський композитор епохи Відродження; найвизначніший представник римської композиторської школи. Творчість Палестрини суттєво вплинула на розвиток церковної музики, а його роботи часто розглядають як кульмінацію жанру церковної поліфонії періоду Ренесансу.

2 «Вольпоне, або Хитрий лис» (1606) – комедія Бенджаміна Джонсона. Вольпоне – один з найвидатніших образів грошолоба в англійській драмі кінця XVI–XVII ст.

були здатні раптово розчулити його до сліз. У вісімнадцять років він досяг крайньої межі свого зросту і незграбності; вразливий і неоковирний молодик, який уже тоді хоча й переважав свою сестру буйністю уяви, проте значно поступався їй природною красою, і хоча близнюки мали майже однакові риси, Природа вважала за належне шляхом деяких ледве помітних змін обернути Анну на привабливу молоду жінку, а Ебенезера на опудало горохове, так само, як дотепний автор, внісши деякі обережні поправки, може створити пародію на високий стиль.

Прикро, що Берлінгейм не міг супроводжувати Ебенезера, коли того у віці вісімнадцяти років мали прийняти до Кембриджу, бо хоч добрий учитель і навчить, хай би на яку систему він хибував, а Берлінгеймова система, варто зазначити, видавалася надзвичайно привабливою, проте досконалої методи не існує. Тож треба визнати, що, почасти завдячуючи його манері викладати, Ебенезер знаходив однакове задоволення зарівно в історії та в грецькій міфології чи в епічній поезії й убачав мало відмінностей поміж, скажімо, географією атласів та географією казкових подорожей. Словом, через те, що навчання було для нього такою приємною забавою, він не міг сприймати по-справжньому серйозно, наприклад, відомості з зоології чи обставини завоювання Британії норманами, як і не міг він присилувати себе до наполегливої праці над нудними завданнями, що вимагають багато часу. Навіть його багата уява та захоплення тим, як влаштовано світ, не були чеснотами в чистому вигляді, коли до них додати його легковажну невпевненість, і хоча ці чесноти й привели його до розуміння випадковості певного реального світу, вони не наділили його відповідним усвідомленням його кінцевої сталості. Так, йому добре було відомо, що «Франція за формою схожа на чайник», проте він ледве був спроможний сприйняти ту річ, що *тієї самої миті* й справді існує таке собі місце, що зветься Франція, де люди розмовляють французькою та їдять равликів, незалежно від того, думає він про них чи ні, і попри фактичну безмежність уявних форм, ця Франція приречена назавжди залишатися схожою на чайник. Або ж, знову-таки, взяти цю історію з Давньої Греції та Римом, яка хоч і викликала в нього беззаперечне захоплення, проте йому видавалася безглуздою і майже неймовірною сама думка, що там все трапилося *саме так*, а інакше бути не могло: тож коли він думав про це, якщо взагалі думав, то воно виводило його з рівноваги й дратувало.

Можливо, під постійним наглядом учителя йому і вдалося б згодом подолати ці вади, але одного липневого ранку року 1684-го Ендрю знічев'я оголосив за сніданком:

– Нема чого сьогодні ходити до флігеля, Ебенезере. Твоїм урокам настав кінець.

Обоє дітей здивовано звели погляд на батька.

– Ви хочете сказати, сер, що Генрі нас залишає? – запитав Ебенезер.

– Авжеж, – відповів Ендрю. – Насправді, якщо не помиляюся, він уже виїхав.

– Але як так? Не попрощавшись? Він і словом не прохопився, що нас залишає!

– Ну ж бо, годі, – сказав Ендрю. – Ти що, будеш журитися за якимось там учителем? Яка різниця – цього тижня чи наступного? Тож з ним покінчено.

– Ти що-небудь про це знала? – запитав Ебенезер у Анни. Вона похитала головою і вибігла з кімнати. – Ви що, наказали йому залишити нас, батьку? – запитав він, не вірячи своїм вухам. – Але чому так раптово?

– От дідько! – вигукнув Ендрю. – Та я у твоєму віці скоріше підняв би келих за те, що спекався його, аніж став здіймати такий лемент! Хлопець зробив свою справу, і я звільнив його, та й квит! Якщо він вважив за належне одразу ж і виїхати, то це його справа. Маю сказати, що це більш гідне чоловіка, аніж увесь цей галас і плач!

Ебенезер негайно вирушив до флігеля. Майже все там було точнісінько так само, як і раніше: на робочому столі лежала напівпрепарована жаба, припнута до букової дошки, на письмовому столі – розгорнуті книги та папери, а на припічку навіть стояв напівповний чайник. Але Берлінгейма і справді ніде не було. Поки Ебенезер недовірливо роздивлявся навкруги, до нього, утираючи очі, підійшла Анна.

– Любий Генрі! – заголосив Ебенезер, і в очах його забриніли сльози. – Це як грім серед ясного неба! І що ми тепер робитимемо без нього?

Анна нічого не відповіла, підбігла до брата й обійняла його.

З цієї чи іншої причини, коли по якимсь недовгим часі, попрощавшись з батьком та Анною, Ебенезер облаштувався в Коледжі святої Магдалени в Кембриджі, він виявився поганим студентом. Він ішов до книгозбірні, щоб узяти Ньютонові лекції